

Els Aldana, tortosins del segle XVI aveïnats a València: de les armes a les lletres

Enric Querol Coll*

RESUMEN

El artículo aporta nueva información sobre la figura del militar tortosino Joan d'Aldana, conocido sobre todo por el hecho de haber capturado al rey Francisco I de Francia en la batalla de Pavía (1525). Se estableció con su familia en Valencia durante la década de 1540. De entre sus hijos destaca Marc Antoni, que desarrolló actividades literarias y se relacionó con los círculos eruditos valencianos. A ese escritor se le suele confundir con el conocido poeta renacentista hispanoitaliano Francisco de Aldana, "el Divino". Esta identificación errónea ha llevado a atribuirle a este poeta unos orígenes valencianos o, por lo menos, una estada valenciana, hecho que aquí se pone en duda: el Aldana literato que estuvo activo en Valencia durante la segunda mitad del siglo XVI es el tortosino.

Palabras clave: Joan d'Aldana, Marc Antoni d'Aldana, Francisco de Aldana, Tortosa, vida literaria valenciana.

ABSTRACT

The article brings forward new evidence on Joan d'Aldana, the military man from Tortosa who is best known for having captured King Francis I of France in the battle of Pavia (1525). He settled with his family in Valencia in the 1540's. Among his children, Marc Antoni stands out for his literary activities, in the pursuit of which he frequented Valencian scholarly circles. This writer tends to be mistaken

* Aquest estudi s'emmarca dins del projecte de recerca *Mimesis. El pensamiento literario en el ámbito catalán durante la edad moderna* (hum2005-003190/), finançat amb fons del Ministerio de Ciencia y Tecnología i dels FEDER.

with the well known Spanish-Italian Renaissance poet Francisco de Aldana, “the Divine”. This erroneous identification has led some authors to give this poet a Valencian origin or at least a sojourn in the city, a point that is questioned in this article. The writer Aldana that was present in Valencia in the second half of the sixteenth century was the one from Tortosa.

Keywords: Joan d’Aldana, Marc Antoni d’Aldana, Francisco de Aldana, Tortosa, Valencian literary life.

El 1577, Juan de Zúñiga, inquisidor del tribunal de València, al qual pertanyia Tortosa, visità la ciutat i engegà un procés informatiu a fi d’esbrinar la desaparició d’alguns *sambenitos* –rètols amb el nom i el càstig soferit pels penitenciatos pel Sant Ofici– dels claustres de la Seu, on estaven exposats per a vergonya pública de les famílies inculpades. Interrogat al respecte el notari Joan Puigvert sobre els conversos tortosins existents, ens ofereix una versió força diferent a les manejaes sobre l’origen de l’heroi de Pavia:

Ítem, dixo que del sambenito de Francina Macipa, als. *Caçoletas*, se dize en esta ciudad que son sus decendientes Juan de Aldana, que fue hijo de una nieta de la dicha Francina, que no le sabe el nombre. Y se dize que la empreñó un Micael Çapater, notario, lebando la dicha nieta de comer a la dicha Francina Macipa a la cárcel del obispo donde estaba presa. Y el dicho Micael Çapater, dexó por curador del hijo que hubo en la dicha nieta de Francina, a un Juan Aldana, notario de esta ciudad, natural de Segorbe. Y como se crió en su casa, tomó el nombre de Aldana, que fue este Aldana que tomó el nombre del curador, el dicho Juan de Aldana, maestro de campo, el qual tiene tres hijos, que se dizen Marco Antonio Aldana, que esta en servicio del duque de Cardona; y don Aníbal de Aldana, que fue regente en Nápoles. Y que esto sabe de este sambenito.¹

Altres testimonis cridats per l’inquisidor corroboren i amplien la versió de Puigvert: la Caçoletes estava presa per judaïtzant i el notari Miquel Sabater era gendre d’Aldana, d’aquí que li encomanés la criatura.

La informació que hem pogut aplegar dóna credibilitat a aquesta història patibulària. En primer lloc, cal parlar de Joan d’Aldana, el curador del xiquet. Els arxius tortosins registren els capítols matrimonials d’aquest no-

1. AHN (Archivo Histórico Nacional), Inquisición, llg. 598/2, declaració presa el 22 d’octubre del 1577.

tari —efectivament, originari de Sogorb—, amb Joanna Velló, filla d'un altre notari tortosí, el 5 de febrer del 1454.² Poc després, Joan d'Aldana fou nomenat escrivà del Consell municipal i es convertí en un referent ciutadà durant els gairebé cinquanta anys que exercí el càrrec. Del matrimoni naixqueren tres filles: Úrsula, casada amb l'argenter Jaume Prades; Joanna, amb el notari Joan Homedes; i Caterina, casada amb el notari Miquel Sabater, el 5 de gener del 1479.³ Vidu de la primera muller, Aldana es tornà a casar amb Betriana Arbó, o Arbona. Quant al gendre, Sabater, n'hem localitzat el testament, atorgat a Tortosa el 24 d'agost del 1490. Del document es desprèn que aquest notari, originari de Vallibona (Els Ports), havia enviudat i s'havia tornat a casar amb una tal Úrsula. Deixà com a marmessors l'esposa, Pere Jordà, el prevere Antoni Alcanyís i Joan d'Aldana, i nomenà hereu universal son fill Tomàs Sabater, tot i que al document es fa també esment a un Joan, "filio meo". Consta, per altres documents, que el notari Sabater deixà Aldana com a tutor i curador de la persona i béns del fill Tomàs.⁴ L'hereu, però, traspassà abans del 1499, havent deixat el vell escrivà Aldana i les seves filles com a hereves. A la mort d'Aldana a l'any següent, Joan Sabater, ara esdevingut Joan Aldana, fill il·legítim dels amors entre la néta de la Caçoletes i l'escrivà Miquel Sabater, criat a la casa dels Aldana, i que havia pres el nom del seu tutor, era l'únic home que restava amb el cognom a la ciutat.

El curs vital de Joan d'Aldana

Joan d'Aldana, nat, segons la informació de què disposem, a la dècada de 1480, seguí la carrera militar, al recer de les campanyes de Ferran II i Carles V. Segons l'historiador valencià Martí de Viciàna, coetani del nostre personatge —autèntica font primigènia de notícies—, el 1503 es trobava a la jornada de Salses i Perpinyà, defensant la frontera davant l'atac francès. El 1512 el situa a Ràvena i, posteriorment, a les campanyes italianes de Garillano, Vicència i Bicoca, a les ordres de Ramon de Cardona. Els mèrits contrets en aquestes conteses li

2. AHCTE (Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre), Fons notarial de Tortosa (secció històrica), sgn. 1220, f. 26.

3. ACTo, (Arxiu de la Catedral de Tortosa), Fons notarial, Miquel Solà 17, ff. 70-71.

4. ACTo, Fons notarial, Jaume Terça 15, s/f. 14 d'abril de 1491.

van valer, el 1519, el nomenament de sergent major de les tropes d'Hug de Montcada, ara a la campanya de l'illa de Gelves, junt a la costa de Trípoli. El zenit del seu currículum militar s'esdevingué, però, el 24 de febrer de 1525, quan, ja coronel del terç dels italians, aconseguí capturar personalment Francesc I, rei de França, durant el setge de Pavia, a Llombardia.⁵ Aquest fet, no cal dir-ho, tingué un impacte internacional extraordinari, especialment a Espanya, on la victòria fou celebrada profusament durant el mes de març. El 15 de juny arribaren a Barcelona les galeres d'Itàlia, amb Charles de Lanoy, capità de l'exèrcit de Carles V, i el presoner Francesc I. La presència d'aquest il·lustre captiu meravellà la societat barcelonesa i espanyola del moment, que el tractà amb tots els honors i decòrum deguts. Com a record d'aquesta gesta, Aldana conservà l'espasa i el punyal del rei, així com un collar amb la insígnia de Sant Miquel i un llibret d'hores, o pregàries. Viciana refereix haver vist l'espasa a València: "la qual espada he visto yo, y es muy rica pieça y de muy subtiles labores labrada".⁶

Figura 1. Escut dels Aldana, segons Martí de Viciana.⁷

5. Rafael MARTÍ DE VICIANA, *Segunda parte de la Crónica de Valencia*, València, 1881, p. 55.

6. *Ibidem*.

7. *Ibidem*.

El privilegi de noblesa atorgat per Carles V fa esment, a l'escut heràldic concedit, a motius al·lusius a la jornada: tres corones reials, en record de les de França, Escòcia i Navarra, vençudes a la batalla, travessada la del mig per una espasa, i el camp orlat amb el collar de l'orde de Sant Miquel i el lema *Nutrisco extingo*, propi de Francesc I.

Seguint amb aquest registre de conteses en què participà, el 1526 fou cridat per l'emperador, en condició de mestre de camp, a fi d'apaivagar la revolta dels moriscos de la serra de l'Espadà, al sud del bisbat de Tortosa.⁸ Acabada la revolta, Aldana restà amb el duc de Calàbria, virrei de València, per a assessorar-lo en la defensa de la costa, sovint atacada pels pirates nordafricans: "para la visita personal que hizo por las fuerças y tierras de la costa de la mar de este reyno, y en todo lo que havia respecto a las cosas y apercebimientos de guerra".⁹ La següent i darrera batalla que li coneixem el situa al camp de Tunis, on el 20 de juliol de 1535 l'emperador li atorgà el privilegi de cavaller, transcrit *in extenso* per l'historiador tortosí Francesc Martorell.¹⁰ En el text del privilegi es refereixen els fets d'armes en què participà, en especial, la captura de Francesc I, prova irrefutable de la seva participació en aquesta gesta *gloriosa* des del punt de vista militar.

Tot i que, segons Viciano, la família passà a València ja el 1526, Rovira documenta el seu casament a Tortosa, el 1527, amb Magdalena d'Amic, d'una família de l'oligarquia local, així com el naixement de sos fills a la ciutat en dates posteriors: Marc Antoni, Mateu Anibal, Quint Sertori i Magdalena.¹¹ Per la nostra banda, hem trobat el document que acredita l'aveïnament formal d'Aldana a València el 1542, on s'instal·là al carrer de Sant Vicent.¹² El 1545 el trobem formant part d'una junta d'experts constituïda pel virrei que havia de tractar sobre el desarmament dels moriscos.¹³ Joan morí, previsiblement, durant la dècada de 1550. El 1556, de Brussel·les estant, Felip II atorgà a Marc Antoni, Mateu Anibal i Quint

8. Juan Francisco PARDO MOLERO, *La guerra de Espadán (1526). Una cruzada en la Valencia del Renacimiento*, Segorbe, 2001.

9. VICIANO, *Segunda parte de la crónica de Valencia*, p. 54.

10. Francisco MARTORELL, *Historia de la antigua Hibera*, Tortosa, 1996, p. 208-212.

11. Salvador-J. ROVIRA, *Els nobles de Tortosa (segle XVI)*, Tortosa, 1996, p. 56.

12. AMV (Arxiu Municipal de València), Aveïnaments b3-19, f. 176.

13. Josep MARTÍ FERRANDO, *El poder sobre el territorio (Valencia, 1536-1550)*, València, 2000, p. 148-149.

Sertori, una renda anual de cent escuts en premi als serveis prestats pel pare.¹⁴

Cal tornar, però, a la presa de Francesc I i l'espasa que conservà Joan d'Aldana, afer controvertit des de pràcticament el mateix moment en què succeí. El 1585, quan Felip II, en el seu periple per la Corona d'Aragó després de les corts de Montsó, visità la ciutat de Tortosa, Marc Antoni d'Aldana li va lliurar, com a present, l'espasa i el punyal de Francesc I. Aquesta espasa, talment com una relíquia menor, va *reproduir-se*, alhora que més d'un soldat d'aquells *tercios* d'Itàlia reclamava l'honor de la captura de Francesc I de França. Ja el 1626, el tortosí Francesc Martorell es queixava d'aquesta multiplicitat paradoxal, i de les falsificacions, segons ell, d'historiadors castellans com ara Gonzalo de Illescas (1583), que reclamaven l'autoria de la captura per al granadí Diego de Àvila, el basc Juan de Urbietta i el gallec Alonso Pita de Veiga, tot i que coetanis valencians com ara Jeroni Sempere (1560) i Martí de Vicianà (1564) ja havien atorgat la glòria al tortosí. Sempere, autor de la *Carolea*, llarg poema èpic en que glossa la figura de Carles V, tot i acceptar la participació de diversos soldats en l'acció –Àvila, Urbietta–, presenta el tortosí com a responsable final de la captura:

Y tú, fama y honor de gente hispana,
prendiendo el fuerte rey en tal jornada,
recibes, coronel Joan de Aldana,
puñal, real tusón y rica espada.¹⁵

Aquesta controvèrsia històrica ha fet córrer molta tinta, perquè els cronistes van voler tirar cap a casa i adjudicar la gesta als seus compatriotes. Per acabar-ho d'embolicar, hi ha més d'una certificació i privilegi reial al respecte, en què es reconeix a diferents personatges la participació en la captura: Diego de Àvila, Alonso de Pita, Juan de Urbietta i Joan d'Aldana. I existeixen també diverses penyores: Diego de Àvila guardava un "estoque" i una manyopla del rei; Pita conservà una cade-

14. RAH (Real Academia de la Historia), CAT/9/7975/59(03), "Copia de los diversos privilegios otorgados por Carlos V y Felipe II a Juan de Aldana y sus hijos". (Es tracta d'una còpia, enviada a la Reial Acadèmia de la Història el 1910, dels documents relatius als Aldana que conservava Antoni de Ramon i Abària, de Tortosa).

15. Jeroni SEMPERE, *Primera parte de la Carolea*, València, 1560, f. 129v.

na amb la insígnia de Sant Miquel i una banda amb una creu, mentre que un altre militar, Alonso de Alarcón, pretenia també haver pres una altra manyopla. Relacions coetànies a l'episodi diuen que els soldats espanyols van fer trossos el saial que el rei portava sobre l'armadura per a tenir un record: "como por reliquia, para memoria, cada uno que podía llevaba su pedazo".¹⁶

Comptat i debatut, tenim dues espases –Aldana i Àvila–, dos collars de l'orde de Sant Miquel –Aldana i Pita– i quatre individus posseïdors d'objectes reials. La millor explicació dels fets que he pogut llegir, d'Eloy Benito Ruano, sosté que no és probable que el rei de França portés posat el collar de l'orde de Sant Miquel, molt sumptuós, en plena batalla, ni tampoc el llibret d'hores ni la magnífica espasa que retingué Aldana –avui al Museu de l'Exèrcit de París–, que considera, "por su diseño y riqueza", una arma de cort, una peça artística, diguem-ne, més que de combat. La lògica el du a suposar que aquests objectes van ser sostrets no al camp de batalla, sinó de la tenda reial de Francesc I, ocupada i saquejada pels soldats de l'emperador poc després.

* * *

Hem vist com a partir del 1526, any en què Joan d'Aldana passà al Regne a assessorar el duc de Calàbria, la família comença a estar orientada cap a la ciutat de València, fins al punt que el militar tortosí s'hi aveïnà formalment el 1542. Els fills, tot i haver nascut a Tortosa, s'hi van traslladar, lògicament, seguint els pares, però visqueren a cavall entre un i altre lloc, essent una bona mostra de la sincronització cultural entre la societat tortosina i la valenciana durant l'edat moderna.¹⁷ Cap a mitjan segle la família s'havia fet ja un bon lloc entre les elits valencianes i són considerats ja com a naturalitzats. Prova ben clara n'és la inclusió del llinatge entre la noblesa del regne, per part de Viciano. De fet, Jeroni Sempere, ja el 1560, havia inclòs els Aldana entre les cases militars valencianes: al cant onzè de la *Carolea* es descriu simbòlicament el palau reial de València i els seus jardins, en els quals hi ha una carrasca –sím-

16. Eloy Benito RUANO, "Los aprehensores de Francisco I de Francia en Pavía", *Hispania*, 18 (1958), p. 392.

17. Sobre les relacions culturals entre Tortosa i València, vegeu Enric QUEROL COLL, *Estudis sobre cultura literària a Tortosa a l'Edat Moderna*. Barcelona, 2006, p. 25-33.

bol de la fortalesa— que dona fruits militars. Aleshores s'inclou la nòmina dels llinatges nobles més coneguts, entre els quals no falta el dels Aldana.¹⁸

Tenint present aquesta naturalització de dret, així com l'acceptació de fet de la família en els ambients nobles valencians, anem a veure com es desenvolupà el decurs vital dels fills.

Mateu Aníbal d'Aldana

Mateu Aníbal (Tortosa, 1533-1583), va rebre als quinze anys una canongia a Tortosa, ciutat on està documentat fins el 1553, si més no.¹⁹ Durant aquest període demanà permís al capítol per a traslladar-se a València a fi d'estudiar arts a l'Estudi General, "de voluntat y orde de son pare".²⁰ El 1563 havia abandonat ja la carrera religiosa i continuava residint a València. En una data indeterminada Aníbal s'establí de nou a Tortosa, on prengué per muller, el 1569, Anna de Despuig, filla del conegut literat Cristòfor Despuig, vinculant així dos dels llinatges més rellevants de la Catalunya del Renaixement. Aníbal morí a la ciutat a principis del 1583, deixant la seva esposa Anna de Despuig com a hereva.

Cèsar d'Aldana

Cèsar (Tortosa, a. 1535–Nàpols ?, c.1570) es doctorà en ambdós drets, i tingué l'honor de ser nomenat capellà reial, fet que ens fa plantejar la hipòtesi que fos educat a la Cort, com a patge d'algun aristòcrata. El 15 de novembre del 1566 Felip II el nomenà regent del Consell judicial de Santa Clara de Nàpols, càrrec que exercí fins al seu traspàs.²¹ Testà a Nàpols el 7 de novembre del 1569, deixant son germà Aníbal com a hereu. Consta que havia traspassat ja el març del 1571.

18. SEMPERE, *Primera parte de la Carolea*, f. 140v.

19. ACTo, Fons notarial, Joan Puigvert 1, s/f. 28 d'abril de 1548.

20. ACTo, s/c, document solt.

21. RAH, CAT/9/7975/59(03), "Copia de los diversos privilegios otorgados por Carlos V y Felipe II a Juan de Aldana y sus hijos".

Magdalena d'Aldana

Magdalena (Tortosa, 1537–1599) professà el 1554 al monestir dominic de Santa Magdalena de València, del qual n'arribà a ser sotspriora. La refundació del monestir santjoanista de la Ràpita a Tortosa,²² que implicà una reforma del mateix, motivà que el Consell municipal demanés una llicència a l'orde santjoanista per a que pogués venir a Tortosa a fi de regir la nova comunitat. Així, el 7 de desembre del 1583, un breu de Gregori XIII l'autoritzava a traslladar-se al refundat convent, el qual fou inaugurat el 1587. Magdalena en fou la priora vitalícia fins al seu traspàs, l'11 de desembre del 1599.²³

Quint Sertori

Nat a Tortosa el 1539,²⁴ seguí la carrera militar i morí al nord d'Àfrica, en un fet d'armes, segons reporta Martorell.²⁵

Marc Antoni d'Aldana: en busca d'una personalitat literària

Ressenyem en aquest epígraf a banda el fill primogènit, Marc Antoni d'Aldana (Tortosa, 1529 - ?, 1591), per l'interès d'aquest personatge com a intel·lectual i home de lletres. Marc Antoni, que serví juntament amb son pare en moltes ocasions, segons Zapater,²⁶ residí normalment a València, on el tenim documentat des del 1549, tot i que és lògic pensar que ja s'hi havia traslladat anteriorment. És molt possible, com veurem més endavant, que estudiés a l'Estudi General, tot i que J. Gallego i A. Felipe no el recullen a la nòmina de graduats entre el 1526 i el 1561, lí-

22. Vegeu Joan Hilari MUÑOZ, "Notes sobre el monestir i la comunitat de la Ràpita a principis del segle XVI", *Nous col·loquis*, 3 (1999), pp. 89-98.

23. Manuel BEGUER, *Llinatges tortosins*, Tortosa, 1980, pp. 89-92. Beguer dedica el capítol desè del llibre a la figura de Magdalena d'Aldana.

24. ROVIRA, *Els nobles de Tortosa*, p. 59.

25. MARTORELL, *Historia de la antigua Hibera*, p. 216.

26. Miguel Ramón ZAPATER, ed., *Segunda parte de los anales de la Corona y Reino de Aragón [...] que escribía el doctor Juan Francisco Andrés de Uztarroz*, Saragossa, 1663, p. 104.

mits cronològics del seu treball, que, d'altra banda, s'avenen perfectament amb les possibles dates d'estudi del tortosí.²⁷ Altrament, és possible que hi assistís com a oient, sense rebre cap grau. El 14 de juny del 1556, juntament amb els seus germans, li fou atorgat un privilegi de l'emperador en què se'ls concedia una renda sobre la tresoreria general de Sicília.²⁸ El 1564, Marc Antoni tingué ocasió d'ajudar un tortosí il·lustre amb qui la seva família entroncaria pocs anys després: Cristòfol Despuig. El cas és que Despuig i son fill Onofre estaven detinguts per la Inquisició a València, a causa d'una topada que havien tingut amb un familiar del Sant Ofici de Tortosa –recordem que la ciutat pertanyia al districte valencià–, a causa de les aferrissades bandositats que enfrontaven la facció dels Despuig amb la dels Oliver de Boteller.²⁹ En aquella ocasió, Marc Antoni va adreçar un escrit al tribunal de València tot avalant el comportament dels Despuig, alhora que denunciava les pràctiques del lloctinent de la Inquisició de Tortosa –Pere Oliver de Boteller, fill del vescomte de Castellbò– i d'altres familiars, que s'aprofitaven manifestament de la immunitat del fur inquisitorial per a afavorir la seva facció.³⁰

A partir del 1573, Marc Antoni sovinteja la ciutat de Tortosa, on possiblement traslladà la seva residència. Des del 1577 està documentat com a familiar del duc de Cardona, servei que marcarà el seu itinerari vital. Així, el podem trobar a Barcelona, el 1577, segons l'informe, ja esmentat, lliurat a l'inquisidor que visità Tortosa pel tema dels *sambenitos*; a Ulldemolins, el 1579, com a procurador general de l'hereu, Lluís de Cardona, aprovant, juntament amb el rector de Tivissa Jaume Amigó, reconegut arquitecte, un préstec demanat per la vila;³¹ a Tortosa, aquell mateix any, o a Falset, al castell dels Cardona, on atorgà testament, el 1583.³² El 1585, estant Felip II a Tortosa, en el periple posterior a les corts de Mont-

27. Jordán GALLEGÓ, Amparo FELIPO, "Grados concedidos en Valencia entre 1526 y 1561", *Analecta Sacra Tarraconensis*, 55 (1983), p.7-106.

28. AHCTE, Fons notarial de Tortosa (secció històrica), sgn. 1517, s/f.

29. Stephen HALICZER, *Inquisición y sociedad en el Reino de Valencia (1478-1834)*, València, 1993, p. 52-54. Enric QUEROL COLL, "Cristòfol Despuig i les bandositats tortosines de mitjan segle XVI", *Recerca*, 9 (2005), p. 31.

30. AHN, Inquisición, llg. 519/23, ff. 54-55: memorial presentat als inquisidors de València el 7 de gener del 1564.

31. Marià CARBONELL, "Mossén Jaume Amigó i l'església d'Ulldemolins", dins DD.AA., *L'església de Sant Jaume d'Ulldemolins*, Ulldemolins, 1993, p. 12-17, 20.

32. ROVIRA, *Els nobles de Tortosa*, p. 56.

só, Marc Antoni li lliurà el més preuat trofeu familiar: l'espasa i el punyal de Francesc I que havia heretat de son pare. El rei, en agraïment, li atorgà una renda de 200 ducats anuals, l'1 de juliol del 1589.³³ Els últims anys de la seva vida sembla haver-se aveïnat de nou a Tortosa. Així, el juliol del 1590 exercia de regidor de la confraria de nobles de Sant Jordi, tot i que era "absent de dita ciutat y llur vegueria de molts dies a esta part".³⁴ Marc Antoni traspassà poc abans del 22 de gener del 1591, data de la publicació del seu testament. Nomenà hereu dels seus béns el cosí germà Francesc Amic, amb una condició força interessant: "emperò, que la espasa, punyal y hores que no puga véndrer ni alienar". També li encomana especialment que tingui cura d'un tal Gaspar Martí i sos fills, i d'Esperança Martí "com faria per mia persona".³⁵ No li coneixem fills legítims. Amb tot, cal dir que el 16 de juliol del 1579, de Tortosa estant, reconeixia haver contret matrimoni *per verba*, el qual havia estat consumat, amb Elisabet Roca, monja del convent de S. Cristòfol de València, molts mesos abans de professar i ingressar.³⁶

A partir d'aquest moment l'herència dels Aldana anirà lligada als Amic, llinatge tortosí ennoblit a principis del segle XVI. Es ben significatiu que a l'inventari de béns de Francesc Amic (1609), cosí i hereu de Marc Antoni, consta que tenia, entre els seus quadres, "dos mitges figures, pare y fill Aldana y Sésar".³⁷ L'historiador local Francesc Martorell dóna fe d'haver vist el llibret d'hores que havia pertangut a Francesc I a les mans, i el descriu com "las más hermosas que se pueden pensar [...], aforradas sus cubiertas con terciopelo negro, con una manezilla para cerrarse muy curiosa, porque en ella hay un christal y dentro del una imagen de Nuestra Señora".³⁸ El 1649 el llibret estava en mans de Josepa d'Amic de Canader, néta de Francesc d'Amic, segons fa constar en un full de serveis que presentà al Consell d'Aragó.³⁹ L'erudit Francisco Andrés de Uztarroz descriu també el llibret de pregàries, que diu haver vist personalment.⁴⁰ Casada Josepa d'Amic amb el metge Alfons Simó, natural de Castelló de

33. MARTORELL, *Historia de la antigua Hibera*, p. 214-216.

34. AHCTE, Fons notarial de Tortosa (secció històrica), sgn. 1426, quadern solt.

35. ARV (Arxiu del Regne de València), manaments i emparees, 1602, llg. 8, mà 71, f. 33

36. AHCTE, Fons notarial de Tortosa (secció històrica), sgn. 1517, s/f.

37. AHCTE, Fons notarial de Tortosa (secció històrica), sgn. 1657, s/f. 15 de juliol de 1609.

38. MARTORELL, *Historia de la antigua Hibera*, p. 213.

39. ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), CA., llg. 513

40. ZAPATER, ed., *Segunda parte de los anales*, p. 104.

Farfanya, però establert a Tortosa, els trofeus van passar a mans dels Simó i després als Riu, mitjançant el casament de Còrdula Simó amb el militar Climent de Riu, procurador reial de la ciutat. Posteriorment, van tornar a la casa d'Abària-Simó. Segons Pastor i Lluís, els Abària van conservar el llibre d'hores fins el 1822, any en què, amb l'entrada dels realistes, algunes cases dels liberals van ser saquejades.⁴¹ D'aquí va passar a mans d'un clergue, del qual no en diu el nom, fins que els seus successors el van regalar a un dels enginyers francesos que vingueren per a construir el canal de la Dreta de l'Ebre, a mitjan segle XIX. Aquí en perdem la pista.

Notícies literàries sobre Marc Antoni d'Aldana

Els Aldana tortosins i, en particular, Joan, l'heroi de Pavia, i son fill Marc Antoni, foren coetanis del famós militar i poeta Francisco de Aldana, un dels literats espanyols més prestigiosos del Renaixement, nascut a Nàpols, probablement, i que va merèixer el sobrenom de *Divino*. Aquest fet ha portat a certa confusió entre personatges que no tenien res a veure. Sembla que cal buscar l'origen d'aquesta mistificació a Ximeno, el qual, bo i seguint les indicacions de Vicent Mariner i de Gregori Maians, li dóna patent de valencianitat i el fa parent de "Juan de Aldana, maestro de campo general, bien conocido por sus servicios y por aver sido el primero que se halló en la prisión del rey Francisco de Francia en la batalla de Pavía".⁴² Aquest error es veié materialitzat en la inclusió d'Aldana a la nòmina de fills il·lustres de la terra gravats al Paranimf de la Universitat. En la vessant catalana, Torres Amat, coneixedor, segurament de l'origen tortosí de Joan d'Aldana, suposa que el *Divino* Aldana i son germà Cosme, també poeta i editor de les obres de l'anterior, eren naturals de "Tortosa o de sus inmediateciones", i insereix, tot seguit, el llistat d'obres que se li atribueixen.⁴³ Aquest error fou seguit, interessadament o per ignorància, pels historiadors tortosins posteriors –Fernández, Pastor—⁴⁴, que, delerosos d'augmentar la galeria de glòries locals, no van

41. Federico PASTOR I LLUÍS, *Narraciones tortosinas*, Tortosa, 1901, p. 240.

42. Vicente XIMENO, *Escritores del Reino de Valencia*, València, 1747-1749, vol. I, p. 171.

43. Félix TORRES AMAT, *Memorias para un diccionario crítico de los escritores catalanes*. Barcelona, 1836, p. 11 (ed. facsímil: Barcelona-Sueca, 1973).

44. Daniel FERNÁNDEZ, *Anales, o historia de Tortosa*, Barcelona, 1867, p. 130-131 (ed. facsímil: Tortosa, 1997); Federico PASTOR I LLUÍS, *Narraciones tortosinas*, Tortosa, 1901, p. 237-240.

resistir la temptació d'atorgar a l'heroi de Pavia una carrera literària igualment brillant. Menéndez Pelayo confongué també el *Divino* amb el militar tortosí, segons apunta Rodríguez-Moïno.⁴⁵

No caldria tornar sobre el tema, avui absolutament aclarit i que, a nivell local, ja fou posat sota sospita per Beguer,⁴⁶ si no fos perquè Marc Antoni d'Aldana tingué també inclinacions literàries –poc conegudes, però– fet que ha portat els estudiosos a confondre certes referències i presències literàries de Marc Antoni a la ciutat de València amb la del conegut literat i militar Francisco de Aldana, efectuant una lectura fàcil de les al·lusions al tortosí. La pervivència de l'error és particularment palesa en els editors del "Canto del Túria", catàleg en vers de literats valencians inclòs a *La Diana enamorada* (València, 1564), de Gaspar Gil Polo, novel·la pastoral que continua la coneguda *Diana* de Jorge de Montemayor. Gil Polo tanca la nòmina de literats amb una lloança ditiràmica d'un tal Aldana, del qual no n'esmenta el nom:

Este es Aldana, el único monarca
que junto ordena versos y soldados,
que en quanto el ancho mar ciñe y abarca
con gran razón los hombres señalados
en gran duda pondrán si él es Petrarca
o si Petrarca es él, maravillados
de ver que donde reyna el fiero Marte
tenga el facundo Apolo tanta parte.⁴⁷

La posició al final de la nòmina de poetes, amb una sensació de culminació "tras éste no hay persona a quien yo pueda / con mis versos dar honra esclarecida" i l'exagerada comparació amb Petrarca ha fet que els editors identifiquin el poeta al·ludit amb el *Divino*. Cerdà y Rico, a les "Notas al *Canto del Turia*" que afegí a l'edició de la *Diana enamorada*,⁴⁸ assentà la base d'aquesta identificació, basant-se en Ximeno i també en un sonet de Furió Ceriol en què es fa esment a València com a pàtria dels Aldana: en realitat, es tracta de València d'Alcàntara, a Extremadu-

45. Antonio RODRÍGUEZ-MOÏNO, "Notícia preliminar", dins *Epistolario poético completo. Francisco de Aldan*, Madrid, 1978, p. 6.

46. BEGUER, *Llinatges tortosins*, Tortosa, 1980, p. 45.

47. FRANCISCO LÓPEZ ESTRADA, ed., *Diana enamorada*, Madrid, 1987, pp. 226-227.

48. FRANCISCO CERDÀ Y RICO, ed., *La Diana enamorada*, Madrid, 1778, pp. 439-445.

ra, lloc d'origen, que no de naixement, del *Divino*. Els següents editors han seguit, amb més o menys perplexitat, ateses les dades contradictòries, el solc de Cerdà: López Estrada diu que l'Aldana esmentat “parece que sólo puede ser, por los elogios que le otorga”,⁴⁹ Francisco de Aldana, tot i que reconeix que aleshores només tenia vint-i-tres i, més a més, no era valencià –detall determinant. Ferreres, estranyat de la inclusió d'Aldana en el catàleg, arriba a parlar de la “confusión que cometió Gil Polo”⁵⁰ –com si l'autor hagués confós les dues Valències–, ahora que fa esment a un Marc Antoni Aldana com a autor d'un sonet laudatori a la *Carolea*, del qual en parlarem després. No arriba a donar el pas, però, d'identificar Marc Antoni amb el poeta *exce/s* elogiat per Gil Polo.

Cal examinar ara les notícies literàries que hem recollit sobre Marc Antoni d'Aldana. La primera és d'un coetani, el gramàtic i poeta neollatí Domingo Andrés, el qual dedica al tortosí una llarga composició llatina en què es posen de manifest aquests interessos culturals i literaris, de la qual en transcrivim un fragment significatiu:

Iam caelos mensum et nota inter sidera fractum
 Excipiunt suaver molliter historiae:
 Quicquid in immenso terrae et maris accidit orge,
 Non secus ac si tu videris illa refers
 Nec tam mirantur populi dum singula narras,
 Sed cohibet cursum flumen et aura silet;
 Nec lepidos vates oratoresque severos
 Abiicis hi faciunt otia grata tibi.
 Non rerum numeros, non obliviscere causas,
 Sed neque mensuras te didicisse piget.
 Est etiam in legum studiis tibi quant voluptas!
 Es quoque si incessant proelia quantus eques!⁵¹

49. LÓPEZ ESTRADA, ed., *Diana enamorada*, pp. 226-227.

50. Rafael FERRERES, ed., *Diana enamorada*, Madrid, 1953, p. 171.

51. “Habiendo medido ya los cielos y agotado entre las conocidas estrellas, te reciben tiernamente tus agradables historias: refieres cualquier cosa que ha sucedido en el inmenso orbe de la tierra y del mar, no de otro modo que si tú la hubieses visto. Y no sólo se admiran los pueblos mientras narras cada una de las cosas, sino que los ríos detienen su curso y la brisa guarda silencio; y no abandonas a los alegres vates y a los serios oradores: éstos te hacen agradable el ocio. No te olvidas de los datos numéricos de los aconte-

Heus aquí la descripció del perfecte cavaller renaixentista, destre en les armes i enginyós en les lletres; amant dels estudis científics, de la jurisprudència, i que sovinteja la companyia dels poetes, els *lepidos vates*. Segons Maestre, Aldana i Andrés es van conèixer a València, on l'aragonès s'hi va licenciar en Arts el 1547.⁵² En un altre passatge de l'epigrama esmentat, es fa referència a l'amistat de Marc Antoni amb un tal Amigó, que podria ser el Jaume Amigó, rector de Tivissa, amb el que tindria tracte anys a venir, al servei del duc de Cardona, com ja hem vist. Andrés, natural d'Alcanyís, on exercí de mestre de gramàtica, fou contractat per l'Estudi tortosí el 1573-1575, i allí es retrobà amb el seu amic Aldana, aleshores resident a la ciutat, i hagué de conèixer també, vista la relació familiar, Cristòfol Despuig.⁵³

A València, Aldana conegué un productiu ambient literari i una generació que, superada —o estroncada— la tradició medieval, i amarada de les novetats renaixentistes que venien d'Itàlia, anava forjant “una tradició literària culta nova, en una llengua culta nova” —el castellà, evidentment—, com explica Valsalobre.⁵⁴ Així, per bé que a l'epigrama transcrit d'Andrés no es fa esment a cap obra publicada, el 1560 Marc Antoni va publicar un sonet als preliminars de la *Primera parte de la Carolea* (València, 1560), obra que ja coneixem, amb diverses al·lusions als Aldana. És molt il·lustratiu repassar els poetes que l'acompanyaren en les lloances preliminars a la *Carolea*: Gaspar Gil Polo, Alonso Giron de Rebolledo, Jorge de Montemayor, Andreu Sempere i Miquel Jeroni Oliver, significats membres d'aquest cercle poètic, fortament italianitzat, que s'expressà en castellà i que constituí, segons Valsalobre, la “primera plataforma de l'èpica imperial i l'Espanya llegendària”.⁵⁵ Altres referències més tangencials al nostre Aldana les trobem a la sàtira *In aleatores* de Jaume Joan Falcó,⁵⁶ de datació incerta i, em sembla, hem d'identificar també amb el nostre personatge el “Marco Anto-

cimientos ni de sus causas, sino que ni te lamentas de haberte aprendido sus proporciones. ¡Qué gran placer hallas, además en los estudios de las leyes! ¡Qué gran caballero eres, también, si te atacan en combate!” (Edició i traducció al castellà de José María MAESTRE, *Poesías varias del alcañizano Domingo Andrés*, Terol, 1987, p. 172-175).

52. *Ibidem*, p. 172.

53. Enric QUEROL COLL, “Cristòfol Despuig, *pugna pro patria*. Noves dades biogràfiques sobre l'autor dels *Col·loquis*”, *Llengua i literatura*, 16 (2005), pp. 254-255.

54. Pep VALSALOBRE, “Una cort “ferraresa” a València: els Centelles, Ariosto i un programa de substitució de la tradició literària autòctona”, *Caplletra*, 34 (2003), p. 25.

55. *Ibidem*.

56. Jaume Joan FALCÓ, *Epigrammata*, València, 1647, p. 65.

nio", a seques, inclòs per Timoneda en un altre catàleg de poetes rimat, juntament amb els Gil Polo, Girón de Rebolledo, Sempere, Espinosa, etc. que inclogué a la *Rosa de amores* (València, 1573).

La vàlua literària de Marc Antoni devia anar més enllà de l'elogi del seu amic o del formalisme d'un sonet laudatori. Helena Puigdomènech, que ha estudiat la recepció de Maquiavel a Espanya, explica que després de la publicació de l'índex de llibres prohibits del cardenal Quiroga (1583-1584), que havia interdit totes les obres de l'italià, alguns homes d'estat van intentar promoure'n una edició que s'avingués amb l'ortodòxia catòlica. Així, el 9 de novembre del 1584, el secretari d'Antoni Folch de Cardona, duc de Sessa, escrigué a la Inquisició a fi de sol·licitar llicència per a publicar una edició esporgada i traduïda al castellà dels obres de Maquiavel que considerava més interessants en matèria política, tot a costes del duc. En la missiva es proposava Marc Antoni Aldana, "hijo del coronel Aldana" com a traductor i editor, "por ser muy gran latino y italiano, y muy cortado en hablar la lengua española y saber también muchas cosas de las que trata el dicho Maquiavelo y tener práctica y noticia de ellos".⁵⁷ A l'any següent el duc insistí en la proposta, presentant Aldana o l'aleshores bisbe de Vic, Joan Baptista Cardona, futur bisbe de Tortosa, com a traductors. La Inquisició, emperò, no va voler recolzar el projecte. En tot cas, i com apunta Puigdomènech, els traductors proposats devien ser persones d'excel·lent reputació, políticament i literària, a la Cort.

A més d'un poema laudatori, un elogi de la seva competència literària i de ser proposat per a la traducció de Maquiavel, coneixem altres dos sonets, signats també per Marc Antoni Aldana, d'atribució més complicada. En primer lloc, tenim l'inclòs als preliminars de la *Historia del regne de Mallorca* de Joan Binimelis, redactada, en versió catalana, el 1595, i en castellana el 1601. Duran identifica l'autor del sonet amb el tortosí,⁵⁸ mentre que Contreras posa de manifest que la relació de Binimelis amb aquest "caballero valenciano" es va forjar durant l'estada del mallorquí a València.⁵⁹ En tot cas, com el lector haurà comprovat, hem assenyalat ja que Marc Antoni traspasà el 1591. El segon sonet és encara més desconcertant, crono-

57. Citat per Helena PUIGDOMÈNECH, *Maquiavelo en España*, Madrid, 1988, p. 59.

58. Eulàlia DURAN, "Joan Binimelis i la seva *Història de Mallorca*", dins Maria TOLDRA (ed.), *Estudis sobre cultura catalana al Renaixement*, València, 2004, p. 53.

59. Antonio CONTRERAS, "Geografía y medicina en el Renacimiento mallorquín", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 49 (1993), p. 456.

lògicament, ja que apareix entre les lloances dedicades als *Discursos, epístolas y epigramas de Artemidoro* (Saragossa, 1605), del conegut literat Andrés Rey de Artieda, que es mogué també en cercles valencians. Només se m'acuden dues solucions lògiques. Una, que Binimelis i Artieda, amics d'Aldana, havien ja redactat l'obra el 1591, o, si més no, la tenien en procés de redacció, i que haguessin demanat un sonet al tortosí. Sembla estrany, però, que Artieda volgués presentar la seva obra amb la lloança d'un difunt. La segona passa perquè un altre Marc Antoni d'Aldana visqués a la ciutat del Túria en aquells anys. I ens ve a la memòria la relació mantinguda per Aldana amb la monja valenciana Elizabet Roca. És possible que un fill d'aquesta parella prengué el nom del pare i continués la relació amb els cercles lletraferits valencians? Un repàs als arxius de protocols notariais valencians podria ajudar a identificar aquest personatge.

En conclusió, vista la relació de Marc Antoni d'Aldana amb el cercle poètic valencià de la segona meitat del segle XVI, palesa tant per les referències dels coetanis, com per la publicació d'un sonet a la *Carolea*, i en vista que Francisco de Aldana, *el Divino*, ni va nèixer a València ni tan sols va posar els peus a la ciutat —fins on arribem les nostres notícies—, la lògica, la versemblança, la probabilitat, ens porten a identificar l'Aldana lloat al "Canto del Túria" amb el tortosí. L'objecció basada en la desmesura de l'elogi —el compara amb Petrarca— és igualment aplicable al *Divino*, que aleshores tenia vint-i-tres anys i encara no s'havia fet un nom ni al món de les lletres ni a la milícia. Tampoc hem de prendre al peu de la lletra, ni molt menys, aquestes comparacions ditiràmiques que són, de fet, una constant en tots els poetes que hi surten: Pere Joan Núñez és un nou Aristòtil; Jordi de Sant Jordi és l'enveja d'Itàlia; Crespí de Valldaura iguala Petrarca; Andreu Martí Pineda és un nou Homer; Joan Aguiló supera Virgili, així com Giron de Rebolledo, cal continuar? Quant a la capacitat militar de Marc Antoni d'Aldana "el único monarca / que junto ordena versos y soldados", sols tenim notícies que participà a una expedició a Sicília amb son pare. És possible que Gil Polo fes una mena de fusió entre els mèrits militars de Joan d'Aldana i els poètics del fill.

La fama pòstuma

Ja hem vist com la captura de Francesc I i la diversitat de personatges que pretenien haver participat en aquesta gesta, un dels moment es-

tel·lars i *mediàtics* del Renaixement, va provocar que una colla d'historiadors localistes estressin la flassada cap a la pàtria amb la finalitat d'enllustar la seva comunitat. El tortosí Francesc Martorell, a la *Historia de la antigua Hibera* (Tortosa, 1626), es queixa del tracte que "algunos historiadores" havien donat a l'afer, i, en particular, de Gonzalo de Illescas, que a la *Segunda parte de la historia pontifical y católica* (Salamanca, 1573) havia atorgat l'autoria de la captura a Diego de Ávila, Juan de Urbieta i Alonso Pita de Veiga. Martorell reivindica el paper d'Aldana mitjançant la reproducció del privilegi real que especificava la participació del tortosí. Tot plegat, l'assumpte ens recorda els retrets de Despuig als historiadors castellans que obviaven, expressament, les gestes catalanes. Abans d'ell, ja el 1564 Martí de Vicianà havia constatat el fet d'armes de Pavia mitjançant una obra impresa.⁶⁰ Fou, però, a València on trobem un dels silencis més estranys respecte als Aldana. Parlem del canonge Tàrraga, autor de *La gran comedia del cerco de Pavía y prisión del rey de Francia*, publicada al recull de comèdies intitulat *Norte de la poesía española* (València, 1616). Tàrraga obvia totalment la figura d'Aldana, quan no sols coneixia la tradició valenciana, que donava llustre a un llinatge aveïna, sinó que de ben segur hauria conegut a Marc Antoni Aldana en persona. A tall d'hipòtesi, podem aventurar que Tàrraga preferís oferir als lectors/espectadors de la comèdia la versió que li garantís, a nivell hispànic, una millor recepció; d'altra banda, una simple mala sintonia personal amb els Aldana o una altra causa que se'ns escapa podria explicar la negligència envers el seu compatriota.

Després de Martorell, Aldana quedarà fixat entre les glòries catalanes i, en general, de la Corona d'Aragó. El cronista d'Aragó Juan Francisco Andrés de Uztarroz dona una versió molt detallada dels fets, així com de la descendència de l'heroi Joan d'Aldana fins als seus dies.⁶¹ Entre els catalans, Marcillo⁶² i Feliu de la Penya⁶³ donen compte dels fets d'Aldana. Aquest darrer es plany també del fet que les històries solen negligir les gestes dels catalans. Posteriorment, Víctor Balaguer, a la *Historia de*

60. VICIANA, *Segunda parte*, pp. 54-55.

61. ZAPATER, ed., *Segunda parte de los anales*, pp. 103-105.

62. Manuel MARCILLO, *Crisi de Catalunya hecha por las naciones estrangeras*, Barcelona, 1683, pp. 230-231.

63. Narcís FELIU DE LA PENYA, *Anales de Catalunya*, Barcelona, 1709, vol. III, p. 166.

Figura 2. Norte de la poesia española (València, 1616) (BN. R. 12.280).

Cataluña y de la Corona de Aragón (1860-1863), recull també l'episodi. La Renaixença, emperò, no acaba d'incorporar el tortosí a l'imaginari patriòtic del Principat, tot i la reivindicació, amb excessos acrítics, com hem vist, que se'n feu des de Tortosa. El fet que Aldana pertanyés a la dimensió hispànica imperial dels Àustries i a un període de la història catalana considerat per bona part de la intel·lectualitat del moment com a decadent no hi va ajudar.

Tanquem amb una ficció versemblant, una història que podria haver esdevingut: l'erudit Miguel Herrero García, a la *Vida de Cervantes*, recreació novel·lada de la vida de l'escriptor, el fa passar per Tortosa, on sojorna a un hostal. Allí, l'hostaler el posa al corrent d'un fet il·lustre, de fama:

Pero si por ventura fueran vuestras mercedes aficionados a la guerra, aquí vive un honrado Marco Antonio de Aldana, que posee la espada y el puñal que su padre quitó al rey de Francia en la batalla de Pavía.

Cervantes levantó rápidamente la cabeza y exclamó:

¿Qué decís, buen hombre? ¿Aquí hay eso?

Lo hay y lo ha habido hasta hoy –respondió el huésped–, aunque no sé cuánto durarán tales alhajas en nuestra ciudad, pues el dueño de las dichas armas tiene el propósito de entregárselas al rey Don Felipe la primera vez que pase por Tortosa.

Evidentment, Miguel Herrero havia begut en fonts fidedignes.⁶⁴

64. Miguel HERRERO GARCÍA, *Vida de Cervantes*, Madrid, 1948, pp. 162-163.